

JOSEP VICENT BOIRA*

TEODOR LLORENTE I
EL ROMANTICISME EUROPEU:
COLONITZACIÓ, MODERNITAT I
TERRITORI

RESUMEN

La figura de Teodoro Llorente y Olivares (1836-1911), periodista, político y poeta, ha sido juzgada a menudo en términos demasiado locales, desconectada de los movimientos literarios y políticos que en Europa lucharon contra la colonización de la modernidad y contra la homogeneización social y territorial que el capitalismo estaba imponiendo en el siglo XIX. Llorente es el representante valenciano equiparable a otros personajes europeos que escribieron contra la destrucción del pasado, del patrimonio y de la memoria, del territorio, de las formas tradicionales de vida y del paisaje. El escritor se inserta totalmente en la literatura europea romántica de base geográfica y es, desde este punto de vista, como se entiende mejor su obra.

PALABRAS CLAVE: Teodor Llorente, capitalismo, modernidad, romanticismo, resistencia, territorio, geografía humana valenciana.

ABSTRACT

TEODOR LLORENTE AND EUROPEAN ROMANTICISM: COLONIZATION, MODERNITY AND HUMAN GEOGRAPHY

The figure of Teodor Llorente i Olivares (1836-1911), journalist, politician and poet, has often been judged in excessively local terms, disconnected from the literary and political movements in Europe that were fighting against the colonization of modernity and against the social and human geography homogenization that capitalism imposed in the 19th century. Llorente is the Valencian equivalent of other Europeans who also wrote in protest against the destruction of the past, of heritage and memory, of landscape, of traditional ways of life and land use. The writer fits comfortably within European Romantic literature of a geographical nature and it is from this perspective that his work can best be understood.

KEY WORDS: Teodor Llorente, capitalism, modernity, romanticism, resistance, Valencian human geography.

* Departament de Geografia. Universitat de València. Josep.Boira@uv.es
Fecha de recepción: 11 de abril de 2012. Fecha de aceptación: 3 de septiembre de 2012

All nature marches with the march of mind.
Thomas Love Peacock (1785-1866). *Crotchet Castle* (1831), cap. X.

*In many countries, the prophets of the idea of the region
have been poets and novelists...*
E. W. Gilbert, *British pioneers in Geography* (1972), p.116.

Teodor Llorente i Olivares (1836-1911) necessita ser revisat. Millor dit, les interpretacions que sobre Llorente i la seua obra s'han fet. Aquest autor ha estat analitzat sovint dins d'uns paràmetres massa reduccionistes, massa esquemàtics. Catalanista o espanyolista, nacionalista o provincialista, poeta o polític... Aquestes dimensions de la persona i de la seua obra són reals, però no són les úniques ni tan sols, al meu entendre, les més interessants. Molt més productiu, des d'un punt de vista acadèmic i científic, seria l'anàlisi de l'obra de Llorente dins uns esquemes molt més globals (que el relacionarien amb altres autors europeus i nord-americans interessats per la dimensió local i regional de la literatura) d'un temps, el segle XIX, de tensió entre tradició i racionalisme, entre conservadurisme i capitalisme, entre color local i homogeneïtzació... I al mateix temps, caldria observar Llorente com una de les persones que, amb més efectivitat, aconsegueix crear una imatge de marca, allò que els anglosaxons denominen un "*sense of place*" del territori valencià¹.

Teodor Llorente i Olivares no s'acaba en si mateix. Cal relacionar la seua obra amb altres moviments i altres situacions arreu d'Europa. Si fem aquest esforç, ni que siga inicialment i com a hipòtesi de treball, obtindrem més llum per a jutjar la seua trajectòria, per a entendre la seua aportació. Així, al meu parer, Llorente s'incardina a bastament en dues tendències, entrelaçades, de vegades indestruïbles. Em referisc a la literatura de base regional i al romanticisme. Si entenem literatura en sentit ample, Llorente pot equiparar-se als autors que a Europa (també als Estats Units d'Amèrica) maldaven per construir i presentar (en altres casos, preservar) la realitat regional (de vegades nacional) dels seus països. Realitat regional/nacional amenaçada per l'uniformisme, per la modernització capitalista, pel pensament científic, per una llengua dominadora, per l'homogeneïtzació de costums i mesures, per la revolució dels transports que obrien de bat a bat al viatger, al turista, a l'home i a la dona de les ciutats, les contrades ombrívoles i allunyades. Al mateix temps, als escrits de Llorente poden identificar-se sense cap esforç mitja dotzena de les característiques pròpies del pensament i del quefer romàntic: la solitud, el viatge, el plaer estètic davant les runes d'antics monuments, la imaginació al servei de la reconstrucció del passat, la descripció colorista del paisatge...

LLORENTE, UN ESCRIPTOR EUROPEU ENTRE LA REGIÓ I LA NACIÓ

Llorente, doncs, no és cap excepció, ni una potent individualitat sense connexions. Llorente és, per dir-ho curt i ras, amb tots els uts i ets, el "nostre" Walter Scott, el representant valencià en el club de la "*local color literature*" (Donovan, 2010), el "nostre" soci

¹ Per a una revisió actualitzada del contingut estrictament geogràfic de l'obra llorentina, veure Boira (2013). Aquest article, juntament amb aquest, conformen un intent de renovar la visió amb la que ha estat abordat l'escriptor en la seua relació amb la geografia humana valenciana i a la construcció de la seua identitat regional.

en la reunió selecta de literatures regionals/nacionals com el *“National Tale”* d'Irlanda, el *“Dorfgeschichte”* alemany, el *“roman champêtre”* francès, el *“Scottish National Tale”*... Des d'aquesta perspectiva ampla, l'obra de Llorente respira, s'oxigena (no necessàriament millora, perquè això depèn d'altres factors), però es torna més comprensible.

Josephine Donovan ha encunyat el concepte de *“local-color literature”* per a definir aquella forma de producció literària *“characterized by a realistic focus upon a particular geographical locale, its native customs, its physical and cultural environment and its regional dialect”* (DONOVAN, 2010, ix)². Tot i que Donovan està pensant en la producció literària per excel·lència, la novel·la, altres gèneres podrien incorporar-se plenament a aquesta definició, com ara la poesia o les descripcions geogràfiques, artístiques i històriques com les que va practicar Llorente. En essència, el rerefons llorentí és el mateix que el de la definició de J. Donovan, tot i que els personatges del relat no siguin protagonistes individuals, sinó un país, una societat sencera.

Sota aquest concepte, se situa una bona part de la producció literària europea de la primera meitat del segle XIX, caracteritzada a més de la condició ja comentada, no sols per allunyar-se del coneixement abstracte de la modernitat (i per tant per revaloritzar els coneixements locals), sinó per una decidida aposta contra la imposició de la modernitat que practicaven bé els grans centres metropolitans (Londres, París, Viena, Boston o Nova York), bé els poders polítics colonials. Sí. Aquesta literatura és una reacció a la colonització, a la colonització política, però també de costums, parles, mesures, formes d'entendre el món. Com assenyala l'autora citada: *“Local-color writers valorized ‘Heimlichkeit’, the sense of place of being rooted in one’s own particular locale and fearing and resisting forces and powers that threatened to erase its unique qualities and character”* (DONOVAN, 2010, 179).

Llorente hi participa plenament. Llorente manté una posició anticolonial, com altres literats europeus, asiàtics o americans. Rebutja la imposició d'una llengua (l'aspecte que més ha cridat l'atenció als estudis fets en aquest país), però també de la modernitat que es manifesta en la destrucció del passat, en l'alteració del paisatge tradicional, en el nul respecte pel patrimoni heretat i en la uniformització de pensaments, comportaments, legislacions i llengües.

Per exemple, Llorente es manifesta plenament conscient de la imposició (o si més no de la promulgació) de lleis *“centralistas”* i *“uniformizadoras”* per part de l'estat liberal espanyol: *“Independientes hoy unas de otras en el régimen administrativo las provincias que hoy constituyen la monarquía española, el reino de Valencia es un concepto puramente histórico; pero aún se consideran ligados por más estrecha hermandad dentro de la patria común los pueblos que lo formaban; aún se llaman todos ellos valencianos; aún conservan algo de su propia peculiaridad, que resiste la tendencia centralista y uniformadora de nuestra época”*³. Un nou esment a *“la uniformidad de las leyes centralizadoras”* es troba en altre lloc⁴. L'elogi dels Furs i de la forma d'autogovern medieval⁵, el dolor per la pèrdua de les institucions i lleis pròpies del regne de València *“y su casi completa supeditación a la hegemonía castellana”*⁶, la difusió de la dita

² Aquest concepte podria completar-se amb un altre, com és el de *“regional novel”*, adaptant-lo al cas amb un més genèric *“regional literature”*. *“Regional novel”* seria, doncs, a *“fiction with a strong sense of local geography, topography or landscape”* (Snell, 1998, 14). *“Novels of character and environment”* va definir les seues pròpies obres l'escriptor anglès Thomas Hardy (1840-1928), autor d'una sèrie de novel·les ambientades en el sud i sud-oest d'Anglaterra. L'expressió *“color local”* ja va ser utilitzada el 1859 per l'escriptor francès Prosper Mérimée després d'un viatge a Madrid per a referir-se a les seues afeccions pels ambients romàntics (veure la cita completa a Serrano, 1993, 17).

³ Llorente, *Valencia y sus monumentos* (1887), vol. 1, p. 26.

⁴ *Ibidem*, vol. 2, p. 117.

⁵ *Ibidem*, vol. 1, p. 27.

⁶ *Ibidem*, vol. 1, p. 163.

(cèlebre després entre el nacionalisme valencià) de “Quant lo mal està en Almansa a tots alcança”⁷, la reproducció íntegra del decret de 29 de juny de 1707 pel qual Felip V proclama la uniformització de lleis i costums i la desaparició dels privilegis i particularismes valencians⁸, la defensa de les institucions que representava el desaparegut Palau Reial de València i de l’*“autonomía ilustre de aquel reino”*⁹ o la dura crítica a l’estat de conservació de la senyera valenciana en l’ajuntament de la capital (*“En este estandarte, arrinconado entre los cachivaches arqueológicos del Archivo, vieron nuestros mayores la representación triunfante de su ciudad querida. Hoy (...) sólo aparece como un fantasma del pasado desvanecido”*¹⁰).

En aquest sentit, ¿no és plenament equiparable Teodor Llorente amb un Walter Scott segons el judici de Bellamy citat per Donovan (2010, 2)? *“Bellamy notes how Scott in his fiction represented the clash between the old traditional culture [Gemeinschaft] and the structures and systems of a new comercial system [Gesellschaft]”? ¿No compleix la literatura llorentina la condició dels “local-color writers”, és a dir, “keeping one eye on the hegemonic authority and the other on the native subject, translating, in effect, from the latter to the former”? ¿No se situa l’obra de Llorente en la frontera “between two titanic forces –imperial modernity and colonized premodernity- and intimately reflects the struggle between them, negotiating between them”? Fins i tot aquest darrer apunt és evidentíssim en Llorente: la lluita entre tots dos mons es fa dramàtica en la literatura llorentina perquè Llorente, com la seua literatura, està a mitjan camí entre el colonitzat i el colonitzador! Tampoc en aquesta posició híbrida Llorente està sol. Molts dels escriptors escocesos caigueren en la *“cultural schizophrenia”* (DONOVAN, 2010, 65) de defensar amb el cor els trets de la cultura local (la seua llengua també) i d’observar amb el cervell la modernitat que suposava la cultura anglesa (i la seua llengua també). La majoria dels escriptors escocesos havien estat educats en la llengua anglesa i el gaèlic escocès tan sols es parlava, pels voltants del 1800, als Highlands. El mateix Walter Scott era un *“anglicized Lowland Scot”*, un escocès anglicitzat dels Lowlands, territori on la llengua germànica tradicional era l’scots o *lallans*. Però això no va impedir que escriguera obres com *“Waverley”* (1814) o *“Rob Roy”* (1817) que ajudaren a construir el mite de l’Escòcia perenne i immortal. Fet i fet, Walter Scott, amb les seues obres, pretenia *“introduce [Scottish] natives to those of [England] in a more favorable light than they haven been placed hitherto, and ... to procure sympathy for their virtues and indulgence for their fobies”* com va escriure al *General Preface* de la seua novel·la *“Waverley”*. Com assenyala Donovan (2010, 1), l’oposició a la modernitat imposada, a la colonització del més fort no sempre prenia un caire polític, sinó també cultural. Mostrar la realitat regional/nacional escocesa i la seua manera de viure (defensar-les, per què no) podia ser compatible amb ofrenar noves glòries al Regne Unit.*

Com ja s’ha dit, la *“local-color literature”* era una producció literària molt relacionada amb la realitat colonial i postcolonial, però en sentit ample, que va més enllà de la dimensió política (tot i que la inclou). Colonització urbana, colonització econòmica, colonització de pesos i mesures, colonització d’idees i costums... Colonització política també. Això diferenciaria la literatura llorentina d’altres literatures del *“terruño”*, de formes de vida rurals que, si bé es troben amenaçades igualment per la urbanització, l’industrialisme i l’anomia del capitalisme modern, no estan sotmeses a una pressió ideològica, política i lingüística.

L’obra de Llorente *“Valencia y sus monumentos”* proporciona molts exemples de crítica i resistència davant les destruccions del patrimoni, dels testimonis del passat, de la desaparició del valencià com a llengua del poble. A diferència d’un home estrictament polític,

⁷ *Ibidem* vol. 1, p. 168, n.2.

⁸ *Ibidem*, vol. 1, p. 170.

⁹ *Ibidem*, vol. 2, p. 7.

¹⁰ *Ibidem*, vol. 2, p. 123.

Llorente no fa massa judicis de valor sobre qui és el responsable d'aquests processos, però els esmenta amb detall. En quasi tots els casos, Llorente denuncia la manca de sensibilitat de propietaris, de governants, dels mateixos ciutadans valencians a l'hora de protegir aquests testimonis històrics. ¿No és un clar indicati dels nous temps, de la nova societat utilitarista, pràctica, industrial que s'estava configurant? ¿A qui interessava tot allò? ¿No es va destruir fins als fonaments el memorable Palau Reial de València en època de la revolució liberal? ¿No havia mostrat el nou règim liberal amb la desamortització la possibilitat d'enderrocar convents medievals i esglésies gòtiques? ¿No s'havia començat a enderrocar la muralla medieval de València el 1865? ¿No havien desaparegut venerables edificis sota el mandat dels revolucionaris de 1868? ¿No es va destruir la Llotja de l'Oli el 1877? ¿No es bescanvià el patrimoni per diners? És impossible entendre la feina feta per Llorente i la seua generació sense entendre quin era l'estat del patrimoni en aquell moment i sobretot l'actitud social envers ell. Sobta al lector actual llegir l'anècdota de la visita de Llorente al Palau de la Generalitat ("*Casa de la Diputación del Reino*", li diu ell), aleshores Audiència Territorial. Delerós de visitar el Saló de Corts d'aquell edifici històric que per al poeta és l'"alcázar del pueblo, monumento glorioso de las libertades forales, testimonio perenne de la intervención del país en su propio gobierno, de aquel régimen político tan bien equilibrado", Llorente escriu que "*hay que hacerse abrir, mediante la poderosa propina, el Salón de Cortes, cerrado casi siempre*"¹¹. Aquesta anècdota sobre el concepte patrimonial a la València de finals de segle XIX sols està a l'alçada del desconeixement "*casi absoluto*" que, en finalitzar la centúria, es tenia de la història de poblacions, ciutats i viles valencianes: "*De las poblaciones muy antiguas suele decirse que se pierde su historia en la noche de los tiempos: la frase es muy aplicable a nuestra Játiva. Nada sabemos de su origen y fundación...*"¹². Sobta, a ulls contemporanis, que ningú, fins a 1899, haguera estudiat mai les imatges esculpides a la porta romànica de la catedral de València! En eixe any, el doctor Roc Chabàs, canonge-arxiver de la Seu, va fer-ho i en va publicar els resultats, a l'igual que Chabàs fou el descobridor de l'autoria de les pintures de l'altar major de la Seu. Fa, doncs, poc més de cent anys que la generació de Llorente i Chabàs començaren, autènticament, a estudiar el país...

Pel que fa a exemples concrets, Llorente no s'està de criticar la destrucció de la Cartoixa de Valldecrist "*por la sórdida avaricia y el vandalismo destructor*"¹³. "*La ignorancia y la codicia*", per una part, i el "*afán monopolizador de anticuarios y coleccionistas*" són de nou els responsables de la destrucció del patrimoni de Sagunt¹⁴. L'exclaustració fou la responsable de la conversió en estable de la cel·la de Sant Vicent a l'ex-convent de Sant Domènec a València¹⁵. Llorente es revolta contra la incúria en que es trobava el patrimoni local. En visitar el convent de Sant Agustí de València i buscar les restes del pare fundador, el venerable Francesc de Salelles, Llorente troba que cap persona li'n pot donar informació precisa, llevat d'un vell servidor de la casa que li va dir que "*en un rincón o sótano de la sacristía, había cajas de muerto*"¹⁶. Efectivament, no sols Llorente va trobar el sarcòfag de pedra de 1310 (i va reproduir-lo al llibre sobre València), sinó una dotzena de pintures ennegrides entre les que va reconèixer un Ribalta. El poeta s'escandalitza: "*¡Olvidadas y abandonadas también las creaciones del arte, como los restos de los varones esclarecidos, como las imágenes veneradas por nuestros abuelos! ¡Cuán pocos somos los que remontamos el curso de los*

¹¹ *Ibidem*, vol. 2, p. 45-46.

¹² *Ibidem*, vol. 2, p. 719.

¹³ *Ibidem*, vol. 1, p. 356.

¹⁴ *Ibidem*, vol. 1, p. 389.

¹⁵ *Ibidem*, vol. 1, p. 788.

¹⁶ *Ibidem*, vol. 1, p. 796.

tiempos para complacernos en las grandezas de otras edades!". Les destruccions del patrimoni valencià és cert que no es concentraren totes en la segona meitat del segle XIX, quan la mercantilització de la societat es feia evident i el capitalisme comercial i industrial imposava les seues normes (només cal veure la crítica llorentina a la destrucció del Palau Reial de València el 1810 per l'arquitecte Manuel Fornés "*que se llevó todo lo bueno a su casa y a su almacén y de lo que se vendió no apareció el dinero*"¹⁷). Però l'episodi del jaciment d'Ilici, excavat el 1861, és un bon exemple de com es concebia el patrimoni en la nova societat que estava naixent. Relata Llorente que l'arqueòleg Aurelià Ibarra va descobrir eixe any, a un hort de palmeres i magraners, restes romanes. Convidada una comissió de l'Acadèmia de la Història, la visita va acabar amb una publicació d'Amador de los Ríos sobre el particular i amb una petita caseta per a protegir les restes, pagada per l'ajuntament d'Elx i l'Acadèmia de la Història. Continuades les excavacions, aparegueren petites escultures i magnífics mosaics. Les estàtues acabaren a Madrid¹⁸, al Museu Arqueològic Nacional, mentre els paviments mosaics, tot i els informes, les restes anteriors i els esforços del senyor Ibarra, foren destruïts pel "*dueño del huerto (...) para mejorar su cultivo*"¹⁹. Dolorosa alternativa: o Madrid o destrucció.

Decididament, a la València de finals del segle XIX, el patrimoni no era un dels pilars de la societat, tot i algunes veus que s'alçaren per a la protecció d'alguns monuments²⁰. A més de les crítiques a l'estat dels arxius ja comentada (València), Llorente es lamenta a Sogorb del quadre de Ribalta "*arrinconado en un departamento del interior, subiendo a la torre*" de la catedral²¹, de la pèrdua de la làpida romana que es trobava a l'entrada de l'església de la Sang de Lliria ("*una vieja, que por allí pasaba, dijo que, en efecto, había en aquel punto una piedra con letras; se deterioró y la arrancaron hecha pedazos, para sustituirla por una losa nueva*"²²), de l'estat deplorable de conservació del monestir de la Valldigna ("*Acongoja el ánimo ver amontonadas tantas ruinas. Un propietario de Valencia es hoy dueño de aquel recinto, sagrado un día: no sabe qué hacer de él; la iglesia monumental está alquilada para encajonar naranjas*"²³), la conversió de la Sala Daurada del Palau Comtal de Concentaina en "*taller de calzado*" ("*los zapateros luchaban con la dura suela a martillazo limpio y las ribeteadoras, alegres campesinas, cantaban y reían (...) sin curarse (...) de los extraños personajes que desde la bóveda los contemplaban, sorprendidos y enojados (o a mí me lo parecía), de la mudanza de los tiempos*"²⁴ i sobretot s'horroritza per la venda el 1882 per part del capítol de la Catedral de València d'una col·lecció de joies impressionant²⁵. Amb raó Llorente suposava que, "*si esto pasa en*

¹⁷ *Ibidem*, vol. 2, p. 34, nota 3.

¹⁸ Com a Madrid, al palau dels marquesos de Dénia, acabaren també les estàtues que es trobaren en excavacions fetes al segle XVIII en aquella població (*Valencia*, vol.2, p.829, nota 1) o en París va acabar, en el seu temps, "*El Busto de Elche*" (conegut avui com "la Dama d'Elx") "*con disgusto de todos los que entre nosotros se interesan por las glorias patrias*". Significativament, l'escultura iberica es troba avui..., a Madrid!

¹⁹ Llorente, *Valencia*, vol. 2, p. 984, nota 1.

²⁰ Per exemple, l'inici de la neteja interior de la Llotja (1879) i les polèmiques sobre la rehabilitació necessària de les Portes de Serrans quan aquestes deixaren de ser presó (1888), exemples citats per Roig i Sempere (2003).

²¹ *Ibidem*, vol. 1, p. 349, nota 1.

²² *Ibidem*, vol. 2, p. 527, nota 1.

²³ *Ibidem*, vol. 2, 663.

²⁴ *Ibidem*, vol. 2, p. 876.

²⁵ "*Vendióse esta alhaja [Llorente es refereix a un medalló de Sant Miquel de diamants que, segons la tradició, el rei de França Francesc I, havia deixat a la Seu], un medallón de oro esmaltado, con escenas de la Pasión, del siglo XV, una sirena y una paloma, de igual fábrica, del siglo XVI, y otra joya antigua con una esmeralda muy grande, por 46,510 reales; catorce tapices flamencos del siglo XVII, tres paños de terciopelo, cinco esculturas de madera y una de piedra, por 62,000; un jarrón y su bandeja, de cristal, por 8,000; una caldereta de cristal, para agua bendita, unas vinajeras, un crismero, de cristal (de roca), una casulla bordada y una caja de bronce, todo del siglo XVI, por 27,000; un lote de alhajas por 15,584; y algunos otros objetos de arte*".

una iglesia como la Metropolitana de Valencia, ¡qué pasará en las de los pueblos rurales, de donde desaparecen rápidamente todos los objetos de interés arqueológico! Urge mucho tomar medidas para impedir esta depredación”.

La pèrdua patrimonial no era sols material. Llorente observa el canvi social que s'estava produint a València, i certifica que les velles tradicions, com ara la processó en honor de l'Àngel Custodi de la ciutat que se celebrava el primer diumenge després de l'octava de Sant Pere Apòstol, ja no era coneguda pels valencians actuals: *“Si ese Espíritu celestial guarda todavía la ciudad que le fue confiada, ya no ve la generación presente, como le vieron las anteriores, resplandeciendo a los rayos de la luna su cabellera de oro, con las alas irisadas y su espada flamígera”*, com era representat per un jove de la ciutat engalanat a tal efecte i en direcció a la Catedral de València, on es cantava: *“Àngel Custodi de Déu infinit/ Guardau la ciudad de día y de nit/ Per a que no entre lo mal esperit”*²⁶.

I en aquest apartat ha de figurar un paràgraf sobre la llengua. Símbol per excel·lència del caràcter “regional/nacional”, de la singularitat local, a Llorente no se li passa el fet de la castellanització literària, de la qual cerca els orígens al segle XVI: *“Era aquel el primer indicio de la desaparición del particularismo valenciano en el seno de la unidad nacional: la literatura fué lo primero que se castellanizó”*²⁷. Aquest procés d'uniformisme lingüístic castellà va anar guanyant pes fins al punt que, abans de la batalla d'Almansa i dels decrets de Felip V d'abolició dels Furs i del sotmetiment a la llengua castellana en tots els àmbits públics, el castellà ja s'imposava, provocant la sorpresa de Llorente en conèixer la publicació, ja en aquella llengua i a finals del XVII, d'un llibre “oficial” sobre cerimonial i protocol de la ciutat de València (*“Llama la atención que se escribiese este libro en castellano, cuando regían aún las leyes forales y era idioma oficial de la ciudad el valenciano. Prueba esto la preponderancia que en el orden literario y hasta en el orden administrativo iba adquiriendo el habla de Castilla”*²⁸). Però pot ser els comentaris més significatius sobre el pensament de Llorente sobre el valencià en la seua època no els trobem al llibre *“Valencia y sus monumentos”*, ni tampoc són paraules directes del poeta, sinó una carta adreçada a ell i que es troba a l'epistolari llorentí i una crònica de 1898 sobre una excursió de la societat de LRP. Les incloem ací per la coherència discursiva.

El primer testimoni és una carta adreçada a Llorente per Enric Dupuy de Lôme des de Madrid el 13 de gener de 1899²⁹. Dupuy de Lôme escriu a Llorente per demanar-li una selecció de llibres valencians *“referentes principalmente a la historia e instituciones forales, usos y costumbres de nuestra querida región”*. Després d'aquesta petició, Dupuy no s'està de criticar la castellanització dels topònims que estava patint el País Valencià. El text és, al meu entendre, molt interessant i pot reflectir, com un espill, el mateix pensament de Teodor Llorente al respecte, vista la familiaritat i complicitat amb la que Dupuy de Lôme s'adreça al poeta:

*“Y ya que de valencianismo hablamos, vaya una pregunta. En la estúpida manía de castellanizar, hasta los nombres de los lugares, ha resultado que el bonito nombre de Alforí o Alforins se ha convertido en el semisucio de Alhorines. Leyendo el folleto que sobre geología de Valencia ha publicado la comision del mapa geológico de España, veo que el bonito valle ó, mejor dicho, á una parte de las sierras que lo forman, se les llama “los Alforinos”. ¿Tiene fundamento o antecedente histórico ese nombre, menos malo que los otros castellanizados, y”*³⁰

²⁶ Llorente, *Valencia*, vol. 1, p. 540.

²⁷ *Ibidem*, vol. 1, p. 157.

²⁸ *Ibidem*, vol. 2, p. 105.

²⁹ Llorente, *Epistolari*, vol. 3, p. 43.

³⁰ En l'original figura un “ya”, però jo el crec una errada tipogràfica, doncs “y” és molt més adient i atorga claredat al text.

que no se use el valenciano o mejor dicho el árabe? ¿Sabe V. lo que Alforí significa? Como en el mapa de Fontanares se le llama Hontanares y es la primera vez que eso veo escrito, no habiéndolo oído nunca, me temo que lo de Alforinos sea otra ligereza, porque ha comprobado el preceptor de mis hijos, sabio sacerdote alemán, que aunque el mapa en su conjunto está bien, en sus detalles demuestra que no han pasado por allí los que lo han hecho”.

Dissortadament, no conservem la resposta de Llorente, però ben segur que aniria en la línia de defensar la toponímia en valencià. Que un burgés com Dupuy de Lôme es veja capaç d'escriure en aquest to a Llorente (“estúpida manía de castellanizar”) indica el paper que el poeta estava fent en un sector de la societat valenciana. Pedra a pedra, pas a pas, nom a nom, Llorente estava protegint amb els seus escrits i la seua actitud, el foc de la singularitat valenciana. No és d'estranyar que Dupuy de Lôme donara un pas endavant a la mateixa carta: “Mucho alabo la campaña que están haciendo para que en las escuelas de primeras letras se enseñe el valenciano”. Dupuy de Lôme, propietari d'una heretat a Ontinyent observa, amb una retòrica que ara pot sorprendre però cal situar en el seu moment, la estrangerització que representa l'ensenyament en castellà: “Desde que falleció en 1881 mi buen padre (q.e.p.d.), tenemos en las heredades una modesta escuelita dedicada a su memoria, por la que han pasado ya más de 250 niños y niñas, que no hacen los progresos que deseaba, porque al enseñarles a rezar, leer, escribir y contar, tienen que enseñarles en una lengua para ellos tan extranjera como sería el francés o el italiano”. Dupuy donava una altra passa: “Ahora o nunca hemos de conseguir que se haga política provinciana, que para mí se reduce a esta sencilla fórmula: ‘gobernar para los que pagan, no para los que cobran’”.

Aquesta crida a mantenir els noms de lloc en la llengua pròpia, a l'educació en valencià i a l'equilibri de la càrrega fiscal i de les inversions en el territori valencià no eren pilars gens menyspreables d'una política regionalista (nacionalista?) el 1899! Podria haver-se pronunciat així Dupuy de Lôme sense el treball previ de Teodor Llorente i Olivares? Ho dubte.

Pel que fa al segon testimoni, es tracta d'una crònica d'una excursió feta a Alcoleja i publicada a “Las Provincias” l'11 d'agost de 1898. No sabem ben bé si aquest escrit és del mateix Llorente o d'algun altre soci de LRP (un historiador, si observem les referències cultes a documents i arxius), però ben segur identifica la posició del poeta i dels seus seguidors al respecte. “Parece mentira”, diu la crònica, “que la moda de castellanizarlo todo se atreva a cambiar la ortografía en los nombres de los pueblos: la antigua Alcolayha o Alcalayla, sinónimo árabe de fortaleza pequeña o tierra cerca del río, trocô su nombre, poco después de la reconquista de nuestro reino por D. Jaime, en Alcoleja, y así aparece escrito en los Registros del rey Conquistador, conservados en los archivos de la Corona de Aragón, y hasta en el primer volumen del Quinque libri parroquial de Alcoleja, que comienza en 1626; pero la moda castellanizadora se ha empeñado en apellidar Alcolecha al pueblo (...) De seguro que mis consocios del Rat Penat protestaron de tal imposición de la moda, y convencido de la justicia de tal protesta, el celoso cura párroco de esta villa se propone restablecer la verdadera etimología del vocablo ¡Bien hayan los que, en la esfera de sus atribuciones, contribuyen a restablecer la verdad donde les es posible!”³¹

LLORENTE, UN ROMÀNTIC COMME-IL-FAUT

El 1829, la revista “The Mirror of Literature” publicava una frase que explica la posició de Llorente davant les runes dels vells edificis de Sagunt, de Montesa, del Puig, de

³¹ Crònica reproduïda a Roca (2011, 365).

València... *"There is no sentiment more generally felt, a more delightful, than that indescribable interest with which we are led to contemplate places and scenes, immortalized in historical renown or hallowed by genius"*. Aquesta posició estètica i sentimental la va recollir el viatger Henry Colburn el 1828 en dir: *"Rome is but one vast museum: Pompeii is a living antiquity"*. A l'igual que citem Colburn i els seus dos volums sobre *"Travels in America and Italy"*, hauríem de citar Llorente quan diu: *"A poco rato, y al detenerse el tren ante una pequeña estación, grita el mozo: Montesa, y esa palabra evoca en nuestra mente un mundo de gloriosos recuerdos"*³². De la Montesa de Llorente (*"cuna de la ínclita Orden militar, peculiar y exclusiva de los Estados de Aragón"*) no en quedava res! Tan sols *"paredones informes"* confosos amb el *"árido peñón"*. Però això no era el més important. Ni tan sols era allò important! Allò rellevant era la imaginació, la capacitat de connectar l'espai present amb el temps passat, d'extasiar-se en trobar-se exactament davant l'escena d'un fet gloriós de la història valenciana.

L'escriptor romàntic Wordsworth tenia com a matèries de preocupació tres: *"nature, solitude and imagination"*³³ (WILEY, 1998). De la mateixa manera, Llorente és un romàntic (un "poeta geògraf", com és definit Wordsworth) per les tres mateixes raons: les seues descripcions dels paisatges, la preferència per la solitud i l'ús de la imaginació reconstructora. Així, quan tot sol se separa de la gentada que fa festa a l'Albereda per la Fira de Juliol de València i se'n va cap al jardins del Real, imagina *"por mano de hadas"*³⁴ reconstruït el gran palau reial de València (Boira, 2006): *"he fantaseado los pórticos (...) he visto el antiguo alcázar, espléndido y luminoso"*. Així mateix, quan s'acosta a Sagunt descriu el vell circ romà, com si fóra capaç de vore'l: *"frondosos frutales y lozanas hortalizas crecen donde luchaban enardecidos los atletas y levantaban el glorioso polvo del estadio las cuádrigas de los cursores, y allí donde sonaban las aclamaciones ruidosísimas de la multitud, sólo se oye la charla de los gorrones en las bardas de los corrales y el piar de algún pardillo o pitirrojo..."*³⁵. O quan puja al petit turó de la Patada (El Puig), on Jaume I va construir un castell com a base d'operacions per a la conquesta de València, i sospira: *"¡Quien pudiera levantar de nuevos sus murallas y sus torres, enarbolar sobre ellas las enseñas del Conquistador (...) Quien pudiera ver, en medio de aquellos rudos guerreros, al brioso monarca y escuchar las enérgicas arengas...! Hoy, la soledad y el silencio reinan en la histórica montaña; nada recuerda aquellas formidables luchas"*³⁶. O també, quan al Desert de les Palmes exclama: *"¡Que soledad tan grave y deleitosa!"*³⁷

Però aquesta capacitat evocadora és impossible en companyia. El Llorente més feliç és el Llorente solitari, paradoxal situació quan, com hem vist, molta gent n'esperava que fóra no sols el dinamitzador, sinó el pal de paller d'una nova societat valenciana col·lectivament conscient! Des de la muntanya de la Patada, Llorente es delecta: *"Todo es apacible y tranquilo en este cuadro; no se nota más movimiento que el momentáneo relampagueo de alguna azada herida por el sol, el lento paso de los carros por el camino real o la blanca y rastrosera nubecilla, triunfal penacho de la locomotora (...) no se oye más ruido que el lejano repique de alguna campana (...) Todo convida a la reposada meditación: todo nos ayuda a evocar los fastos*

³² Llorente, *Valencia*, vol. 2, p. 751-752.

³³ La descripció que fa Wiley del poeta Wordsworth és plenament aplicable a Llorente: *"Nature, solitude and imagination (...) are material of concerns for Wordsworth, grounded in the land he lived and walkep up, inseparable from physical, social and political place. In this sense, they are geographical concerns and Wordsworth himself is a geographical poet"* (Wiley, 1998, 3).

³⁴ Llorente, *Valencia*, vol. 2, p. 7.

³⁵ *Ibidem*, vol. 1, p. 391.

³⁶ *Ibidem* vol. 1, p. 420.

³⁷ A una de les cròniques de les excursions feta a l'Arc Romà de Cabanes i el Desert de les Palmes el 1884. Roca (2011, 201).

de la patria"³⁸. Llorente és un geògraf també per la perspectiva: descriu el paisatge des d'un punt elevat, siga un turó, un campanar o el cim d'una serra. Novament tornem a Montesa: després de descriure'n les restes del castell, Llorente escriu: "*Por lo demás, ¡qué soledad tan grata se disfruta entre aquellas ruinas! (...) ¡qué hermoso es el panorama que por todas partes se extiende...*"³⁹. La soledat, com va assenyalar Zaring (1977, 409) és una característica indestruïble de l'experiència romàntica del paisatge, com va estudiar a Gales amb autors com Coleridge, Southey, Shelley, de Quincy, Halitz, Landor, Wordsworth o Tennyson: "*all proclaimed their love of solitude and sought it on a walking tour of Wales*".

És imprescindible, al meu entendre, relacionar Llorente amb altres escriptors europeus per comprendre millor la seua obra. Allò que fa Llorente a "*Valencia y sus monumentos*" no es diferencia massa del que ha estat analitzat per a poetes romàntics com Wordsworth! Wiley (1998, 3) fa servir unes frases completament adaptables al nostre cas: "*when he describes nature or enters into the realm of the imagination, he still situates himself in relation to named physical geographical sites. When he describes solitude, he locates his solitude geographically and explains his spatial relation to others from whom he is separated*". Naturalment, solitud, imaginació, coordenades geogràfiques..., elements tots a l'obra llorentina.

RESITUANT LLORENTE. ENTRE EL ROMANTICISME I LA RESISTÈNCIA REGIONAL

Teodor Llorente i Olivares va ser un fidel (i tardà, tot siga dit) representant del romanticisme, de la geografia romàntica o del romanticisme geogràfic, tant se val. En realitat, el romanticisme es caracteritza per una atenció extraordinària a l'espai, al lloc, matèria primera també, evidentment, de la geografia. Aquesta "topofília" (el romanticisme diferencia clarament el "nostre" lloc de l'"altre") es relaciona amb una perspectiva local atorgada per un coneixement detallat de la realitat immediata. "*Romantic poets are constantly on their feet*" (Bode and Labbe, 2010, 15). Certament aquest va ser el cas, també, de Teodor Llorente, un home acoblat a la geografia del seu país i que la va recórrer a peu en moltíssimes ocasions.

Dir que Llorente és romàntic a finals del segle XIX i principis del XX no és cap exageració. A més que el nostre poeta havia traduït autors, alguns romàntics, europeus (com ara Victor Hugo, Lord Byron, Goethe, Heine, La Fontaine o Voltaire, com va dir Roca, 2004 i 2007), cal seguir Maurice Crauston (1994) quan no dubta a assenyalar que "*the experience of Spain demonstrates that romanticism has a large history than that of the Romantic Movement (...) it also reminds us that the word "romanticism" can have more than one meaning*". Així mateix, Llorente s'acobra perfectament a la definició contradictòria que, per exemple la mateixa Crauston (1994, 1), fa del romanticisme: "*the romanticism of the Romantic Movement is a product of modernity; it begins in the Eighteenth-century Age of Reason and it is in part a reaction against that Age*". El romanticisme és alhora fruit i reacció contra la modernitat. Això mateix li passa a Llorente, qui enalteix el ferrocarril al temps que n'abomina de les conseqüències indirectes⁴⁰ o que valora els embassaments (com a

³⁸ *Ibidem*, vol. 1., pp. 420-421.

³⁹ *Ibidem*, vol. 2, p. 757.

⁴⁰ Aquesta posició és exactament la mateixa que l'escriptor espanyol Pedro Antonio de Alarcón (1833-1891) va mantenir i que Pere Sunyer hi va destacar: "*Paradójica parece la postura de Alarcón, que apuesta en los transportes por el progreso, pero que rechaza el vendaval de modernización que se apoderó de las ciudades a mitad del XIX*" (Sunyer, 1992, 7). Aquesta actitud es va donar amb molta intensitat a la literatura generada pels viatgers francesos que visitaren Espanya, que rebutjaven les conseqüències de la modernitat, tot i fer nombrosos comentaris negatius sobre tradicions i costums antigues i desfasades (SERRANO, 1993).

Almenara⁴¹) com un “*adelanto prosaico pero muy positivo*”, però es delecta davant els boscos i els espais naturals.

Com assenyala James C. Scott (1998), la modernitat imposada, allò que ell denomina “*state-initiated social engineering*”, es produeix quan es combinen quatre elements, tots quatre, ben presents i poderosos al territori valencià quan Llorente escriu la seua obra: un estat en marxa (“*the administrative ordering of nature and society, the transformative state*”), una ideologia modernitzadora (“*high-modernist ideology..., self-confidence about scientific and technological progress*”), un estat autoritari (“*coercitive powers*”) i una societat dèbilment estructurada (“*a prostrate civil society that lacks the capacity to resist*”). De tots quatre elements, per fas o per nefas, Llorente se’n queixarà a les seues obres, com hem vist. Així, analitzar l’obra llorentina a la llum, per exemple, dels escrits de Scott (1998) ens permet resituar-lo. Els processos de modernització al segle XIX i XX sempre han implicat “*a truly radical break with history and tradition*” (SCOTT, 1998, 93). A les ciutats, la modernitat volia acabar radicalment amb el suposat “desordre”, desordre social i paisatgístic, atorgant “geomètricitat” a la ciutat. Així s’han de jutjar els processos de reforma urbana mampresos a les ciutats europees, espanyoles i valencianes: la reforma interior (que va acabar amb una part considerable del patrimoni heretat) en va ser l’instrument adient (BOIRA, 2001, 2003). Al mateix temps, per al pensament decimonònic modern, la dominació científica de la natura (inclosa, assenyala Scott, la naturalesa humana)⁴² o una única llengua oficial (tret prototípic de l’“*state simplification process*” que s’iniciava al XIX i XX) en constituïen fites fonamentals. En aquest darrer sentit, la lògica implícita (que Llorente rebutja, també implícitament) a la homogeneïtzació lingüística imposada és definir una jerarquia de cultures, relegant cultures i llengües locals, en el millor dels casos, “*a quaint provincialism*” (SCOTT, 1998, 73).

Tota aquesta manera de pensar va ser rebutjada per Llorente, de vegades de manera contradictòria, però la major part de les vegades de manera directa i precisa. En aquest sentit, Llorente era un conservador autèntic, que vol dir més que un membre del partit conservador (que ho era, per altra part)⁴³. Per això, crec sincerament que algunes anàlisis (VICIANO, 2005, 23) sobre Llorente i la seua visió són massa reduccionistes, en simplificar aquest conservadurisme a una “utopia conservadora regionalista” o a un missatge purament “restaurador” (VICIANO, 2004, 19). El conservadurisme de Llorente és més general, més en la línia defensada pel filòsof britànic Michael Oakeshott (una mena de conservadurisme “temperamental”), manera de pensar oposada a l’hegemonia de la “concepció racionalista del coneixement”. Aquesta forma extrema de racionalisme es caracteritzava, segons Oakeshott (1947⁴⁴, citat per JAMES C. SCOTT), per una sèrie de factors, als quals Llorente no es pot plegar: no hi ha més saber que el tècnic i la raó és l’única guia (amb la qual cosa, ni la tradició ni la saviesa popular són admeses com a fonts de coneixement),

⁴¹ A una crònica publicada a “*Las Provincias*” de 14 d’abril de 1880 sobre un a excursió a Almenara (Roca, 2011, 147 i ss.).

⁴² En relació amb açò, Scott assenyala el procés de destrucció del “mètis” (saviesa popular, pràctica, dispersa, local) i la seua substitució per un saviesa estandaritzada, racional, estadística, utilitarista, agregada, impersonal, col·lectiva... James C. Scott defineix “mètis” com “*wide array of practical skills and acquired intelligence in responding to a constantly changing natural and human environment*” (Scott, 1998, 313).

⁴³ Pot ser seria hora de matissar algunes de les, per altra part, plenes de seny, interpretacions de persones com Adolf Beltran (2002: 48) sobre Llorente, les forces conservadores i progressistes. En realitat, el conservadurisme llorentí és més complex que la sola adscripció política..., fet i fet, la seua repercussió en l’ideari “progressista” del país, com reconeix el mateix Beltran en seria una prova.

⁴⁴ Treball publicat originalment a la *Cambridge Journal*, vol. 1, 1947, i inclòs més endavant a *Rationalism in Politics and Other Essays* (Liberty Press, Indianapolis, 1990. Primera edició, Londres i Nova York: Methuen & Co. Ltd., 1962). Consultat a una edició en castellà de 1992.

és enemic d'allò "merament tradicional", el passat és un impediment per al futur, no disposa de cap "capacitat negativa"⁴⁵, es deslliga del coneixement històric d'una societat, cap cosa té valor pel sol fet d'existir (i tampoc per haver existit durant varies generacions), busca la política de la perfecció i de la uniformitat. Michael Oakeshott (1947, 6) assenyalava que la racionalitat extrema és un "esquema donde no cabe la circunstancia, no puede haber lugar para la variedad". Llorente es manifesta contra el tret definitori d'una societat exageradament i monòlticament racionalista: "una sociedad o una generación que considera que lo que ha descubierto por sí sola es más importante que lo que ha heredado" (OAKESHOTT, 1947, 19). El nostre poeta rebutja quasi textualment aquesta frase cinquanta anys abans d'haver estat pronunciada, en dir que el seu llibre "mira más al pasado que al presente"⁴⁶.

En aquest sentit és en el que dic que Llorente és un conservador, cosa que no es limita ni finalitza amb la concepció política. Llorente estaria més d'acord amb Pascal que amb Descartes, doncs com va dir Oakeshott (citada per SCOTT, 1998, 340): "As Pascal wrote, the great failure of rationalism is not its recognition of technical knowledge but its failure to recognize any other". Llorente, com demostra el fragment que obre aquest article, no s'oposa al progrés, però el vol domesticat, conjuminat amb el respecte per les formes del passat... Fet i fet, Llorente somnia en un temps (i en un espai!) on tradició i progrés puguen conjuminar-se: "¡Provechosos adelantos de la humana actividad! ¿Por qué no enlazarlos siempre con el respetuoso culto de las antiguas grandezas?" Era difícil enllaçar-los, podríem contestar, per què no podia ser! El sistema social i econòmic que s'afermava en aquells moments exigia aquella ofrena de destrucció creadora, però també per la inconsistència de la societat valenciana, òrfena de coneixements i de sensibilitat per apreciar el que d'interès tenien les antigues glòries. Llorente és autocrític, com a valencià, amb el seu poble. L'exemple més evident el trobem al volum primer del llibre *Valencia*, a les planes 572 i 575. Després d'elogiar el campanar de la Seu, el Miquelet, com a símbol identificador del "buen valenciano", després de fer d'ell "el centro, la cerviz de la ciudad", després de dedicar-li frases de retòrica carregada ("Perder de vista el Miguelete, es la frase gráfica con que los hijos de Valencia, muy apegados a su cuna casi todos, expresan el tormento del destierro, la incurable nostalgia de la tierra natal"), Llorente etziba un colp a la consciència del lector en recordar-li que, si ja el 1426, el capítol de la Catedral va acordar construir un pinacle com a remat per a la torre, que mai no es va fer, "en nuestros días, avivada por la declaración dogmática de la Inmaculada Concepción de la Virgen María, la devoción que de antiguo profesa Valencia a la Purísima, ideóse terminar con su imagen el Miguelete y se abrió una suscripción al efecto: la fe flaca de la generación presente no respondió al llamamiento". El poeta no estableix un nexa entre ambdues situacions (l'amor exagerat pel Micalet i el nul interès per completar-lo quan es tracta de diners propis), però no podem obviar-ne la relació. Quina distància amb el recolzament que homes com Viollet-le-Duc van trobar en la França d'aquell moment respecte alguns dels seus monuments més preats!

⁴⁵ La "capacitat negativa" és definida per Michael Oakeshott, en una versió en castellà del seu article de 1947, com: "la capacidad de aceptar los misterios y la incertidumbre de la experiencia sin buscar en forma irritante orden y claridad, sino sólo capacidad de subyugar la experiencia; no tiene aptitud para esa apreciación cercana y detenida de aquello que se manifiesta por sí solo" (Oakeshott, 1947, edició de 1992, 3).

⁴⁶ Llorente, *Valencia*, vol. 2, p. 955. Aquesta posició és semblant a la que el 1856, al prefaci del seu "Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle" (volum 1) assenyalava Viollet-le-Duc "il faut plaindre les peuples qui rient leur passé, car il n'y a pas d'avenir pour eux! Les civilisations qui ont profondément creusé leur sillon dans l'histoire, sont celles chez lesquelles les traditions ont été le mieux respectées, et dont l'âge mûr a conservé tous les caractères de l'enfance".

CONCLUSIÓ. LLORENTE, EL SUBJECTE I L'OBJECTE DE LA GEOGRAFIA VALENCIANA

A Llorente i a la geografia valenciana, se li pot aplicar el mateix argument que Edward Said va fer servir per a analitzar el concepte d'Orient. Orient no havia estat mai una realitat inert, disposada a ser descoberta. “*No estaba simplemente allí*” (SAID, 2010, quarta edició, 24). El País Valencià tampoc no estava allà esperant que Llorente i la seua generació el descobriera. No. Llorente, en realitat, el construeix (a diferència de, per exemple, Antoni Josep Cabanilles al segle XVIII). Pensar d'una altra manera seria oblidar els avenços de la geografia en assenyalar que l'espai “*is not a void or an isometric plane or a kind of container that holds place. Space must be explored in terms of how people experienced it*” (RELPH, 1976). Llorente construeix el paisatge valencià, el construeix culturalment i paisatgísticament. Si Orient fou “orientalitzat” (fonamentalment pels occidentals), podríem dir que el territori valencià fou “valencianitzat” per Llorente... Va retrobar els episodis històrics perduts i els va situar al seu lloc precís, temps i espai conjuminats. Titànica tasca. El camperol de la zona al que Llorente pregunta què hi havia dalt de la muntanya del Puig, sols pogué contestar-li que està “*La Patada*”. “*La Patada es, para todas estas buenas gentes, un manantial que, faltando agua para el ejército cristiano, brotó al golpear la roca con su casco el caballo del rey D. Jaime*”. Llorente es lamenta: “*¡A esto ha quedado reducida la memoria de la épica lucha a la cual sirvieron los collados de victorioso baluarte!*”⁴⁷. Com va teoritzar Relph (1976) en parlar de la relació lloc, identitat i persones, Llorente se centra en la identitat que la gent atribueix al lloc i la identitat amb la qual la gent s'identifica amb aqueix mateix lloc. La primera (*people's identity of place*) es refereix al lloc concret. Es tracta de la unitat i la consistència que permet a eixe lloc ser o poder ser diferenciat d'altres. En aquest sentit, Llorente assumeix la tasca de delimitar el territori valencià quan no existien més límits que la tradició i la història, majoritàriament oblidada pels valencians. Llorente contribueix a reconstruir la identitat *del* lloc per a fer-lo diferent dels territoris veïns. Però el poeta també contribueix a construir una altra identitat, la de la gent *amb* el lloc (*people's identity with place*). Aquesta, a diferència de l'anterior, és una dimensió interna, que mesura, per dir-ho així, el grau d'afecció, preocupació i involucració que una persona o un grup d'elles té per un lloc particular. També en aquest sentit, Llorente és un constructor.

La València de Llorente no fou, tanmateix, un gran muntatge, una carambola en l'aire, un somni de mites entrelaçats. A l'igual que en altres casos (Edward Said ja va dir el mateix per a Orient), caldria intentar comprendre els llaços que uneixen la posició de Llorente amb el context de la societat europea i occidental, a uns moviments regionalistes de gran abast, a una opinió pública rudimentària però àvida de notícies i d'històries, d'identitat (o si més no, de singularitat) plasmada geogràficament. I hauríem, també, d'intentar entendre i explicar la solidesa i “durabilitat” del discurs llorentí, a diferència de l'occitanisme d'un dels seus amics i contemporanis, Frederic Mistral, per exemple. I comprendre també, les seues febleses. Dissortadament, algunes anàlisis tan sols s'han centrat en aquest darrer aspecte, especialment en la retòrica carregada d'aquells anys. És fàcil trobar paràgrafs on Llorente mostra un lirisme absolutament *demodé*. Allò imperdonable seria fer servir, avui, el mateix estil, però no el 1880! A més, les descripcions paisatgístiques (romàntiques o no) han estat infravalorades pels crítics, pels historiadors, per alguns dels que s'han acostat a Teodor Llorente, com si una bona descripció del paisatge no necessitara ofici, tècnica, imaginació, capacitat de síntesi i d'expressió. La descripció literària paisatgística (com la pictòrica) requereix no sols coneixement i tècnica per part

⁴⁷ Llorente, *Valencia*, vol. 1, p. 418.

de l'artista, sinó l'ús de claus culturals determinades, d'al·lusions que la societat a la qual va dirigida la descripció pugua entendre, reconstruir a partir de la lectura, reviu en la seua imaginació.

L'anàlisi de la descripció paisatgística llorentina ha de ser entesa a la llum de les experiències de les recerques dels geògrafs en relació a com el paisatge ha estat investit, sempre, de significat humà (COSGROVE, 1998). Llorente sempre fa servir determinats convencionalismes culturals, claus interpretatives de la naturalesa, d'allò que veu. Com assenyala Nelson (2009, 151), "*Cultural conventions shaped what was seen, what meanings or values were attached to particular landscapes, and what reaction was appropriate given the landscape's formal or compositional properties*" citant idees de Whyte (2002) i Cosgrove (2003) i com molt bé assenyala Nelson (2009) "*such cultural conventions were not innocent*", com demostren les intencions expressades pel nostre poeta a l'hora de redactar els seus treballs i desenvolupar les seues activitats.

Podem dir, amb el geògraf humanista Yiu-Fu Tuan, que si "*place like space lies at the core of a geographical discipline*", Llorente fou, també, un geògraf perquè l'espai i el lloc van ser, juntament amb la història i de manera relacional (una cronotopia perfecta, típica del moviment romàntic), les matèries principals de la seua obra.

BIBLIOGRAFIA

- BELTRÁN, A. (2002): *Els temps moderns. Societat valenciana i cultura de masses al segle XX*. Tàndem, 291 pp.
- BODE, CH. i LABBE, J. (2010): *Romantic localities: Europe writes place*. Pickering and Chatto, 309 pp.
- BOIRA, J.V. (2001): "El carrer de la Pau". *La Universitat i el seu entorn urbà* (Rosselló, V.M^a, editor). Universitat de València-BBVA, pp.147-177.
- BOIRA, J.V. (2003): "Science, politics and image in Valencia: a review of urban discourse in the Spanish City". *Cities*, vol. 20, n. 6, pp. 413-419.
- BOIRA, J.V. (2006): "Los planos del Palacio Real de 1802: un viaje de Valencia a París hace 200 años". *El Palacio Real de Valencia: Los planos de Manuel Cavallero (1802)*, Ajuntament de València, 151 pp.
- BOIRA, J.V. (2013): "Teodor Llorente i la geografia valenciana". *Afers, en prensa*.
- COSGROVE, D.E. (1998): *Social formation and symbolic landscape*. The University of Wisconsin Press, 293 pp.
- COSGROVE, D.E. (2003): "Landscape and the European sense of sight-eyeing nature", pp.249-268. Dins de *Handbook of cultural geography*. (Anderson, K., Domosh, M., Pile, S. and Thrift, N., eds). Sage Publications, Londres, pp.249-268.
- CRAUSTON, M. (1994): *The romantic movement*. Blackwell, 169 pp.
- DONOVAN, J. (2010): *European local-color literature*, Continuum International Publishing, London, 194 pp.
- GILBERT, E.W. (1972): "British Regional Novelist and Geography", pp.116-127. *British Pioneers in Geography*, Barnes and Noble, 271 pp.
- NELSON, V. (2009): "The sensibility of aesthetic landscape concepts in the case of British West Indies travel narratives, 1815-1914". *Journal of Cultural Geography*, vol. 26, n. 2, pp.149-171.
- OAKESHOTT, M. (1992, original de 1947): *El racionalismo en la política. Estudios Públicos*, n.48, pp.1-36.

- RELPH, E. (1976): *Place and placelessness*. Pion., 156 pp.
- ROCA, R. (2004): *Teodoro Llorente, el darrer patriarca*. Bromera, 141 pp.
- ROCA, R. (2007): *Teodor Llorente i la Renaixença valenciana*. Institució Alfons el Magnànim, 219 pp.
- ROCA, R. (2011): *La Renaixença valenciana i el redescobrimient del país. El Centre Excursionista de Lo Rat Penat (1880-1911)*. Denes Edicions, 784 pp.
- ROIG, V. i SEMPÈRE, L. (2003): "Destrucción, conciencia de conservación y restauración del patrimonio arquitectónico de la ciudad de Valencia en el siglo XIX: el ejemplo de los monumentos góticos". *Ars Longa*, 12, pp.91-100.
- SAID, E. W. (2010, quarta ed., original del 1997): *Orientalismo*, Debolsillo, 512 pp.
- SCOTT, J.C. (1998) *Seeing like state. How certain schemes to improve the human condition have failed*. Yale University Press, 445 pp.
- SERRANO, M. (1993): "Viajes y viajeros por la España del siglo XIX". *Cuadernos críticos de Geografía Humana*, n.98, 35 pp. www.ub.edu/geocrit/geo98.htm
- SNELL, K.D.M. (1998) *The regional novel in Britain and Ireland 1800-1900*. Cambridge Press, 300 pp.
- SUNYER, P. (1992): "La idea de ciudad en la literatura española del siglo XIX. Las ciudades españolas en la obra de Pedro Antonio de Alarcón (1833-1891)". *Scripta Vetera. Geocrítica*, n.50. www.ub.edu/geocrit/sv-50.htm
- VICIANO, P. (1995) *La temptació de la memòria*. Tres i Quatre, 221 pp.
- VICIANO, P. (2004) "Identitat local, història i projecció ciutadana. La ciutat de València imaginada per la Renaixença". *Identitat local i gestió de la memòria. Actes del VII Congrés d'Història Local de Catalunya. L'Avenç*. pp.11-26.
- VICIANO, P. (2005) *El regne perdut*. Editorial Afers, 159 pp.
- WILEY, M. (1998) *Romantic geography, Wordsworth and Anglo-European Spaces*. MacMillan, 212 pp.
- WHYTE, I.D. (2002). *Landscape and history since 1500*. Reaktion Books, 256 pp.
- ZARING, J. (1977) "The romantic face of Wales". *Annals of the American Association of Geographers*, vol.67, n.3, pp.397-418.

